

УДК 343.8

Богатирьов І. Г.,

доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
професор кафедри кримінального права
та кримінології Університету державної
фіскальної служби України

Лаптінова О. К.,

кандидат юридичних наук,
прокурор міської прокуратури
м. Северодонецьк Луганської області

ПОНЯТТЯ ТА ГЕНЕЗА ВІДБУВАННЯ ЗАСУДЖЕНИМИ ІНВАЛІДАМИ В МІСЦЯХ НЕСВОБОДИ КРИМІНАЛЬНОГО ПОКАРАННЯ

У статті вивчено поняття та генезу відбування засудженими інвалідами в місцях несвободи кримінального покарання. Наведено історію становлення та розвитку цього правового інституту, виокремлено її етапи. Сформульовано визначення засудженого-інваліда в умовах відбування покарання. Визначено доктринальні підвалини відбування засудженими інвалідами в місцях несвободи кримінального покарання.

Ключові слова: засуджений, інвалід, місця несвободи, покарання, умови відбування, етапи становлення.

В статье определено понятие и генезис отбытия уголовного наказания осуждёнными инвалидами в местах несвободы. Показано историю становления и развития данного правового института, выделено его этапы. Сформулировано определение осуждённого-инвалида в условиях отбытия наказания. Определены доктринальные основы отбытия осуждёнными инвалидами в местах несвободы уголовного наказания.

Ключевые слова: осуждённый, инвалид, места несвободы, наказание, условия отбытия, этапы становления.

Постановка проблеми. Однією з характерних ознак інституалізації кримінально-виконавчої системи України в умовах її реформування є активний пошук нових форм і методів роботи із засудженими й ув'язненими. Важливу роль у цьому процесі відіграє захист і реабілітація осіб з обмеженими можливостями

здоров'я взагалі та засуджених-інвалідів зокрема.

З набранням у січні 2004 року чинності Кримінально-виконавчим кодексом (КВК) України особливо актуально постало питання правового регулювання реабілітації засуджених з інвалідністю в умовах відбування покарання. Це положення зумов-

люється необхідністю розв'язання зазначених питань через призму міжнародних принципів та стандартів, рекомендацій міжнародних організацій у сфері виконання покарання у виді позбавлення волі.

Покарання у виді позбавлення волі, як свідчить історія розвитку кримінально-виконавчого права, було й продовжує залишатися найбільш розповсюдженим видом кримінального покарання, тому реабілітація засуджених з інвалідністю в даних умовах є вельми актуальною й мало дослідженою проблемою в Україні.

Крім того, за даними наукової школи «Інтелект» у генезі відбування засудженими інвалідами кримінального покарання завжди була присутність значної кількості прогалин і колізій у чинному законодавстві щодо механізму реабілітації засуджених-інвалідів, правового статусу засуджених-інвалідів, взаємодії між суб'єктами кримінально-виконавчих правовідносин щодо реабілітації засуджених-інвалідів в умовах відбування покарань.

Наведені обставини визначають мету статті, що дозволить розширити історію виникнення даного інституту та осучаснити подальший розвиток кримінально-виконавчого права й оновлення законодавства у сфері функціонування Міністерства юстиції України взагалі, й правового регулювання реабілітації засуджених-інвалідів в умовах відбування покарань зокрема.

Взагалі, засуджені-інваліди відбувають сьогодні покарання за вчинений злочин у Софіївській виправній колонії № 45 Дніпропетровської області. Софіївська виправна колонія №45 – це установа середньо-

го рівня безпеки для чоловіків, засуджених до позбавлення волі на певний строк, які визнані інвалідами першої або другої групи та потребують постійного медичного нагляду і реабілітації.

Тобто засуджені можуть самотійно пересуватися коридорами й не обмежені простором однієї палати. При ній функціонує міжобласна багатопрофільна лікарня, де й перебуває більша частина позбавлених волі осіб з інвалідністю.

За даними С. О. Виноградової у цій виправній колонії відбувають покарання близько 900 засуджених, 50% - жителі Дніпропетровської області, інша частка, жителі різних регіонів України, 73% засуджені-інваліди II групи, 5% - I групи, 16% - здорові засуджені, які допомагають обслуговувати хворих[1, с. 48].

Станом на 1 березня 2017 року – у виправній колонії відбувають покарання (без врахування осіб, які перебували в МОЛ при ВК-2017) 296 засуджених осіб. На 22 листопада 2018 року їх фактично залишилося 246 чоловіків. Ці дані показують про щорічне зменшення засуджених-інвалідів, що є позитивною тенденцією гуманізації кримінальної юстиції України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичним підґрунтям написання статті склали наукові праці вітчизняних і зарубіжних вчених: Л. В. Багрія-Шахматова, В. А. Бадіри, Ю. В. Бауліна, І. Г. Богатирьова, О. І. Богатирьової, Є. М. Бодюла, В. В. Василевича, О. М. Джужи, В. М. Дрьоміна, О. О. Дудорова, О. М. Неживець, О. Г. Колба, В. О. Корчинського, С. І. Комарицького, О. С. Міхліна, В. О. Меркулової, Є. О. Письменського, А. Т. Потьомкіної, В. І. Рудніка,

В. І. Селіверстова, А. Х. Степанюка, М. О. Стручкова, О. К. Лаптінової, В. М. Трубникова, Ю. М. Ткачевського, Л. П. Шумної, Ю. В. Шинкарьова, С. Я. Фаренюка, С. В. Царюка та ін.

Це зокрема, дозволило розглянути поняття і генезу відбування засудженими-інвалідами в межах кримінальних та кримінально-виконавчих засад виконання й відбування покарань.

Виклад основного матеріалу.

Доктринальні підходи до процесу виконання і відбування засудженими інвалідами кримінального покарання показують про тривалий час соціальної допомоги інвалідам та іншим категоріям незабезпечених громадян здійснювалася в благодійних формах з боку приватних осіб та церкви [2, с. 47].

Це не дивно, якщо врахувати, що основні інститути позбавлення волі (режим тримання арештантів або, як вказується в стародавніх джерелах, «колодників», їхній правовий стан, залучення до праці тощо) стали формуватися в більш пізні періоди української історії [3, с. 35–36]. Ці форми фактично зводилися до милостині і підтримки богаділень з боку приватних осіб і церкви.

Одночасно розвивається законодавство про умови тримання ув'язнених в острогах і тюрмах, надання їм допомоги в лікуванні. Якщо вести мову про правові джерела реабілітації осіб, звільнених з місць позбавлення волі, то, як нам уявляється, необхідно звернутися до Соборного Уложення 1649 року, де вперше з'являються кримінально-виконавчі норми.

При цьому, як зазначає у своєму дослідженні О. К. Лаптінова звичайно ж, ще немає норм, що прямо

регулювали б питання, пов'язані з адаптацією на волі осіб після відбуття тюремного ув'язнення. Поки що мова йде лише про регламентацію деяких елементів виправного процесу в самих тюрмах, оскільки, як відзначалося вище, соціальна реабілітація починається саме з виправної роботи із засудженими. Таку думку підтримали і 95% опитаних нею засуджених інвалідів [5, с. 104].

Тому ми поділяємо думку І. Я. Фойницького, що в першій половині XVIII ст. каторга була не лише і навіть не стільки кримінальним покаранням, скільки місцем необхідної уряду примусової праці [6, с. 269].

За часів Катерини II уперше були створені спеціалізовані типи благодійних закладів, що до встановлення приказів, практично не існували. До цього шпиталі нерідко служили і богадільнями, і будинками для невиліковно хворих, і лікарнями одночасно. У цей час розвивається ідея забезпечення хворим та інвалідам певного ступеня економічної самостійності.

Проведений нами аналіз наукової літератури показав, що термін реабілітація розуміється вченим як надання хворим та інвалідам можливості працювати. У той же час у наукових дослідженнях і в практичній діяльності зарубіжних країн з'являється ідея, згідно з якою хворий чи інвалід, який пройшов курс реабілітації, у подальшій своїй діяльності повинен довести право на соціальну повноцінність [7, с. 67].

У першій половині XIX ст. з'являються кримінально-виконавчі тюрми, які стали прямо (а не побічно, як раніше) відображати потреби суспільства в соціальній адаптації осіб, яких воно ж, суспільство, за до-

помогою державних заходів карає позбавленням волі. Для держави стає, таким чином, небайдужим те, якими вийдуть на волю особи, котрі вчинили суспільно небезпечні діяння.

У світлі досліджуваної проблеми становить інтерес прийнятий у 1822 р. Статут про засланців [8, с. 20]. Цим законом досить докладно регулюються питання, пов'язані з реалізацією двох видів заслання – на каторжні роботи і на поселення. Передбачалися поселення двох видів: 1) підселення до селищ старожиливі; 2) закладення нових селищ за рахунок казни.

У місцях поселення засуджені мали досить велику свободу дій. Основні обмеження стосувалися свободи пересування за межами цих місць. Їм надавалися значні пільги з оподаткування. Особам, засланим на поселення з позбавленням усіх видів майна після закінчення десяти років дозволялося зараховуватися в селяни. Як бачимо, створювалися певні умови, що дозволяли засудженим пристосуватися до життя на волі.

Іншим важливим кримінально-виконавчим актом XIX ст. є Інструкція наглядачу губернського тюремного замка 1831 р. На нашу думку в цьому документі слід звернути увагу на розділ X «Про церкву», з якого можна зробити висновок про те, що значна увага приділялася моральному виправленню арештантів. З другої половини XIX ст. питання реабілітації осіб, які відбувають покарання, усе частіше стали розглядатися в наукових працях.

Спеціальної уваги заслуговує положення звіту Головного тюремного управління за 1910 р., де відзначалося, що вимоги гуманного

ставлення до ув'язнених необхідні в інтересах самого суспільства, тому що, втративши в результаті «нелюдських умов» у місцях несвободи здоров'я і працездатність, арештант перетворюється в тягар для суспільства, а виснажений морально – становить небезпеку для держави.

Вивчаючи проблеми відбування засудженими-інвалідами, необхідно насамперед відзначити, що основним засобом їхнього соціального захисту була діяльність піклувальних рад (до 1913 р. їх нараховувалося 117). Після жовтневої революції 1917 р. починається зовсім новий етап взаємовідносин інвалідів, пенсіонерів і держави.

Радянською владою замість колишньої мережі богаділень і будинків піклування були утворені органи соціального забезпечення, у підпорядкуванні яких створювалися будинки інвалідів. Необхідно відзначити, що в перших виправно-трудових кодексах проблеми пенсійного забезпечення засуджених спеціально не були врегульовані й вирішувалися щодо всіх засуджених.

До речі, в процесі дослідження проблеми ми звернули увагу, що з розвитком виправно-трудових установ, їх матеріальної і виробничої бази з'явилася можливість для надання матеріальної допомоги особам, які звільняються з установ виконання покарань. Більше того, у виправних колоніях було створено фонд допомоги особам, які звільняються, утворений за рахунок відрахувань у розмірі 1 % від заробітної плати засуджених [10, с. 38].

У 60–70-і роки XX ст. матеріальна допомога звільненим здійснювалася в момент звільнення на розсуд адміністрації виправно-трудових

установ, хоча необхідність у такій підтримці багато звільнених відчували саме після прибуття на місце проживання. Також необхідно згадати, що значна частина цього фонду залишалася нереалізованою і надходила до бюджету держави.

Виправно-трудоий кодекс УРСР 1970 р., що був значно меншим за обсягом, ніж попередній, не мав положень про «людинолюбство», «моральне виправлення» тощо [11]. Кінець 70-х – початок 80-х років ХХ ст. характеризується найбільшими за останні півтора століття обмеженнями прав і свобод засуджених до позбавлення волі.

У цей час засуджені відчували на собі значні обмеження своїх прав, у тому числі конституційних, і були позбавлені практично всякої соціальної підтримки з боку держави. Стан справ у цьому питанні, як відзначали вчені в галузі кримінально-виконавчого права, вимагав значного перегляду й спеціального аналізу.

Водночас, практика діяльності установ виконання покарань показала, що встановлення окремим категоріям засуджених, які знаходяться на лікуванні чи тимчасово непрацездатні (у зв'язку з трудовими травмами, професійними захворюваннями та іншими обставинами), певних виплат грошових сум, які вони могли б використовувати на придбання додаткових продуктів харчування й особливо предметів першої необхідності в магазинах колонії, могло б зіграти позитивну роль у стимулюванні трудової активності засуджених [12, с. 96].

Було також зазначено, що люди похилого віку, інваліди і малолітні в силу своїх психофізичних якостей і підготовки не в змозі виконувати

весь той комплекс вимог, що складав зміст загальногромадянського обов'язку працювати. Тому стосовно даних осіб цей комплекс вимог повинен бути істотно зменшений (наприклад, щодо виконання і перевиконання норм виробітку, систематичного підвищення виробничої кваліфікації й деяких інших).

У 90-х роках ХХ ст. формується зовсім нове законодавство про інвалідів, що відповідає міжнародним стандартам, яке стосується й засуджених. Незважаючи на свою декларативність, ці документи містили вельми прогресивні ідеї, головна з яких – перенесення тягаря з пасивних форм підтримки на реабілітацію та інтеграцію інвалідів у суспільство. У випадку реалізації ці підходи могли б суттєво змінити становище інвалідів. Однак вони не були ратифіковані в УРСР, а подальші події 1991 р. різко змінили соціально-економічне та політичне становище України.

Україна, орієнтуючись на досягнення західної цивілізації, проголосила себе правовою і соціальною державою, привела конституцію і чинне законодавство у відповідність до міжнародних стандартів прав людини, й, у першу чергу, прийнятих Генеральною Асамблеєю ООН: Загальної декларації прав людини 1948 р., Декларації соціального прогресу і розвитку 1969 р., Декларації прав інваліда 1975 р., Стандартних правил забезпечення рівних можливостей для інвалідів 1993 р. та тощо.

У нашій країні були розроблені й прийняті законодавчі акти з проблем інвалідів, адаптовані до нових реалій. В указах Президента України 1992–1996 рр. викладалася програма дій, спрямованих на поетапне вирішення проблеми інвалідів.

Метою реабілітації є відновлення соціального статусу інваліда, досягнення ним матеріальної незалежності і його соціальна адаптація, забезпечення інвалідам рівних з іншими можливостей у реалізації громадянських, економічних, політичних та інших прав і свобод, передбачених Конституцією України, а також відповідно до загальновизнаних принципів і норм міжнародного права і міжнародних договорів України.

Не можна не згадати цілу низку положень КВК України, що визначають матеріально-побутове і медико-санітарне забезпечення засуджених, яке нерідко досить далеко як від принципів дотримання й захисту прав і свобод людини й громадянина, що лежать в основі Конституції України, так і від рекомендацій та вимог міжнародних актів, що регламентують поводження із засудженими.

Це, насамперед, українські норми житлової площі на одного засудженого (норма житлової площі на одного засудженого у виправних колоніях не може бути менш ніж три квадратні метри, у виховних колоніях і у виправних колоніях, призначених для тримання жінок, – чотирьох квадратних метрів, у лікувальних закладах при виправних колоніях, у виправних колоніях, призначених для тримання і лікування хворих на туберкульоз, у стаціонарі – п'яти квадратних метрів).

Після прийняття КВК України до нього майже відразу почали вноситися зміни й доповнення. Багато новел були спрямовано на поліпшення матеріально-побутових умов відбування покарання взагалі і засуджених-інвалідів зокрема, скасування обмежень на придбання продук-

тів харчування та предметів першої необхідності для жінок, що мають дітей, збільшення кількості цих предметів для інших засуджених тощо.

Висновки. Проведений нами аналіз генези відбування засудженими інвалідами в місцях несвободи кримінального покарання дозволив:

- виокремити три періоди становлення та розвитку даного правового інституту: *дореволюційний, (1649–1917 рр.); радянський (1917–1990 рр. сучасний (з 1991 р. – по даний час);*

- сформулювати визначення засуджений-інвалід в умовах відбування покарання – *під яким слід розуміти особу, яка до засудження мала певне захворювання, визнана медичною комісією інвалідом I-III групи, обов'язково потребує соціального захисту відповідно до чинного законодавства і направлена для відбування покарання в спеціалізовану виховну колонію.*

- надати визначення поняття реабілітація засуджених з інвалідністю в умовах відбування покарання – *це комплекс правових, соціальних заходів, здійснюваних державою, установами виконання покарань, громадськими, релігійними та іншими організаціями з метою створення належних умов їх виправлення і ресоціалізації;*

- визначити доктринальні підвалини відбування засудженими інвалідами в місцях несвободи в частині – *потреби в стаціонарному лікуванні у лікарнях і відділеннях для стаціонарного лікування кримінально-виконавчої системи на підставі медичного висновку спеціальної комісії про необхідність такого лікування.*

Список використаних джерел

1. Виноградова С. О. Проблеми утримання засуджених інвалідів у місцях позбавлення волі. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 1. С. 45–48.
2. Грибовский В. М. Древнерусское право: Вып. 1: Древнейший земско-княжеский период. 1915; Вып. 2: Период московский. Государственное устройство и управление. Краткий обзор чтений по истории русского права. Вып. 1–2 / Грибовский В. М. Петроград : Тип. «Двигатель», 1915. 298 с.
3. Прохоров Л. Назначение наказания и российская криминальная ситуация. *Российская юстиция*. Москва : Юрид. лит., 1999. № 8. С. 37–38.
4. Блэкборн Л. Психология криминального поведения : [пер. с англ. Ю. Буткевич, Н. Мальгиной]. Санкт-Петербург : Питер, 2004. 496 с.
5. Лаптінова О. К. Моніторинг засуджених-інвалідів, які відбувають покарання у виді позбавлення волі на певний строк. *Вісник Прокуратури України*. 2011. № 3. С. 101–107.
6. Фойницкий И. Я. Учение о наказании в связи с тюремоведением. Санкт-Петербург : Юристъ, 1889. 498 с.
7. Карамзин Н. М. История государства Российского : в 12 т. (т. 2). Москва : Наука, 1989. С. 67.
8. Гернет М. Н. История царской тюрьмы: в 5 т. Москва : Государственное издательство юридической литературы, 1960. Т. 1: 1762–1825. 384 с.
9. Інструкція про порядок проведення медико-соціальної експертизи інвалідів, які відбувають покарання в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах : наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань та Міністерства охорони здоров'я України № 79/91 від 2000. № 23. С. 211. Ст. 970 ; 2006. № 50. С. 194. Ст. 3347.
10. Новиков А. А. Использование специального фонда материальной помощи освобождаемым. *Проблемы исполнения наказаний, не связанных с лишением свободы, и социальной адаптацией освобожденных от наказания* : сб. науч. тр. Москва. 1985. С. 38–45.
11. Виправно-трудоий кодекс Української РСР. Київ : Видавництво політичної літератури України, 1971. 84 с.
12. Зубков А. И. Теоретические вопросы правового регулирования труда осужденных / ред. А. Л. Ременсон. Томск : Изд-во Том. ун-та, 1974. 172 с.

I. Bogatyrov,
*Doctor of Law, Professor,
Honored Worker of Science and
Technology of Ukraine,
Professor of the Criminal Law and
Criminology Chair of the University of the
State Fiscal Service of Ukraine*

O. Laptinova,
*PhD in Law,
The public prosecutor of the Severodonetsk
prosecutor's office of the Lugansk region*

CONCEPT AND GENESIS OF SERVING SENTENCES BY THE DISABLED CONVICTS IN CUSTODY

The article states that one of the features of institutionalization of the criminal-executive system of Ukraine in the conditions of its reform is the active search for the new forms and methods of work with the convicts and detainees. The protection and rehabilitation of the invalids and disabled persons in custody play an important role in that process.

The article provides the information concerning the history of the formation and development of imprisonment of the disabled sentenced persons. There are three stages: pre-revolutionary (1649–1917), Soviet (1917–1991) and modern (1991–present).

The definition of a disabled sentenced convict is made in the article: «the person, who had the disease, which was recognized by the special medical commission before the conviction and the invalid group (I–III) was given to him/her; such person necessarily needs the social protection in accordance with the current legislation; a disabled convict serves his/her sentence at the specialized penal establishment».

The definition of the concept of rehabilitation of the disabled convicts is also made in the article: «it is the complex of legal and social measures, which are carried out by the State, penitentiary establishments, NGOs, religious and other organizations in order to create the proper conditions for their correction and re-socialization».

The doctrinal foundations of serving sentences by the disabled convicts in custody are related to the need of the in-patient treatment at the hospitals and departments for the in-patient treatment of the criminal-executive system on the basis of the special medical commission's conclusion concerning the need of such treatment.

Keywords: *convicts, disabled person, custody, punishment, conditions of serving the sentences, formation stages.*

Надійшла до редакції 11.11.2018